

Szöllősy Éva

Idős nők és idős férfiak tizenévesek értelmező szótárában¹

Az *ÉrtSz+* diákszótár nemegyszer avittas szerepekben láttatja a két nem képviselőit, ugyanakkor hagyományos értékrendjének megfelelően törekszik az idős emberek tiszteletére nevelni tizenéves célközönségét. A dolgozat a szótár szerkesztőinek példamondatain mutatja be a szexizmus és az ageizmus összefonódó megnyilvánulásait, kiemelve a *nagymama* és a *nagyapa* képének különbségét. Mivel nem lexikográfusoknak szól, magyarázóként tájékoztat a szótári sztereotípiák természetéről és kivédésük néhány eszközéről, valamint felhívja a figyelmet arra az ellentmondásra, hogy az elítélt rossz sztereotípiákat tartalmazó példák a szótárban egyes esetekben kiválóan funkcionálnak és ezért szükségesek is.

A dolgozat tárgya és célja

Fiatalszótárunk, a 2007-ben megjelent *ÉrtSz+* példamondatai a nők és a férfiak szerepeiről a régi sztereotípiákat adják tovább az új generációknak. A magas életkor nem mérsékeli a különbségeket, a nőkre nézve hátrányos megkülönböztetéseket. *A szexizmus és az ageizmus összefonódik*: nagymama társadalmi szerepe kivételesen fontosnak látszik ugyan, a részletekben nagyapa az úr. Szomorú tény, hogy a két nemről kialakuló képnek a tartalma nem megrázó újdonság, viszont alig ismertek és ezért tudatosítást kívánnak a sztereotípiáknak a *szótár* műfajából adódó sajátosságai.

Amikor emberek csoportjainak negatív megkülönböztetésére mutatunk rá, végső célunk mindig a változtatás, tehát ez az írás sem csak az idős nők és idős férfiak képének összehasonlító vizsgálatát tekinti feladatának. A képet a szótári követelmények keretébe helyezve egyrészt röviden figyelmeztet a szótári sztereotípiák *kétarcúságára*, másrészt felvillant a rossz sztereotípiák elkerülését szolgáló megoldásokat, amelyek apró jelzőfények lehetnek a szótáraink jobbításához vezető úton.

A dolgozat első része tartalmazza a szócikkírók által alkotott példamondatok bemutatását, a nő-mondatok és férfi-mondatok

¹ *ÉrtSz+* = Eöry Vilma, főszerk. 2007, főszerk. *Értelmező szótár+* I-II. Budapest: Tinta Könyvkiadó.

szembeállításával. A példák fényesen igazolják a lexikográfia egyik (általános műveltségünkben hiányzó) alaptételét, miszerint *a szótárak tükrözik létrejöttük társadalmi környezetének értékvilágát* (Dubicsinszkij 19; Béjoint 124; Pajzs 90, 93). Az ÉrtSz+ diákszótár a két nemet, különösen a nőket többnyire a tradicionális szerepeikben látatja, ezért szexista elemeit könnyű azonosítani; hagyományos értékrendjéből adódóan ugyanakkor törekszik az idős emberek tiszteletére nevelni a tizenéves célközönséget, ezért ageista elemei kevésbé feltűnőek. Ez a dolgozat tudomásom szerint elsőként vállalkozik a szótári szexizmus és ageizmus együttes vizsgálatára.² Az egymástól függetlenül keletkezett mondatokból mint apró darabkákból utólag összeálló mozaikképpen törvényszerűen mindennapjaink sztereotípiái jelennek meg.^{3,4}

A tükörként viselkedő szótár tényéből nem következik, hogy a rossz sztereotípiák akkor tűnhetnek el, amikor már szerencsésen kikoptak a társadalom értékrendjéből. Ellenkezőleg: a szótárnak a maga eszközeivel, elsősorban a gondosan megválasztott (akár szerkesztői, akár korpuszból vett) példamondatokkal hozzá lehet és kell járulnia a köztudatban megkövesedett téves általánosítások feloldásához. Mindemellett észre kell venni, hogy a szótárban paradox módon szükség van egyébként jogosan kárhoztatott sztereotíp példákra is. Ezekről a kérdésekről szól röviden a dolgozat második része.

*

Az alábbiakban a kurziválás jelölhet pontosan idézett szótári példát is és a szótári példák alapján megfogalmazott rövidke narratívát is. Az aláhúzás mindig azt jelöli, hogy a szó egy idős-mondat indítéka: az aláhúzott szó az ÉrtSz+ címszava, annak a címszónak a szócikkében található a mondat.

² Magyarországon szinte biztosan, és külhoni munkáról sem tudok.

³ Ha egy szótár alkalmaz a szavak jelentését/használatát illusztráló példamondatokat, akkor a szexizmus és ageizmus elsősorban a szócikkeknek ezekben az elemeiben jelentkezik (vö. 14. jegyzet). A címszóval alkotott saját példákban a szerkesztők asszociációi nagy szabadsággal érvényesülnek, és akaratlanul (nem tudatosan) könnyen bevonzzák a példamondatokba a sztereotípiákat. (Korpuszból válogatott példák esetén a szótárírók szabadsága értelemszerűen korlátozottabb.)

⁴ A *szexizmus* terminus szerencsétlen volta az ageizmus kontextusában különösen feltűnő. Az idős kori szex értékét a legkevésbé sem tagadva el kell ismerni, hogy az idősek és a szexizmus együttes emlegetésének disszonáns felhangjai vannak. A *szexizmus* mint szakszó azonban ettől függetlenül rossz, mert az első pillanatban menthetetlenül testi aktusra asszociálunk róla, bár rendszerint a nemek társadalmi szerepe szerinti megkülönböztetést jelöl. (Tapasztalataim szerint az első találkozáskor a szó zavart értetlenséget okozhat.)

1. Az *ÉrtSz+* szerkesztői példamondatai

A szótári ageizmus átfogó vizsgálata érdekében⁵ összegyűjtöttem az *ÉrtSz+* olyan szerkesztői példamondatait, amelyekben idős ember szerepel. Körülbelül 460 ilyen mondatot találtam.⁶ 170 mondat idős nőről, 150 mondat idős férfiről szól, 40 mondatban idős emberpár szerepel (pl. *A nagyszülei aranylakodalmukat ünneplik*), 100 mondatban nem azonosítható az idős szereplő neve (pl. *Derűs kedélyét késő öregségéig megőrizte*).⁷

A sztereotípiák tanulmányozásában élenjáró szociálpszichológusok az időseknek háromféle sztereotíp csoportját azonosították: a *nagymama* típus segítőkész, megbízható, támaszt nyújt, jóindulatot és derűs nyugalmat sugároz; a *koros államférfi* intelligens, kompetitív, agresszív és intoleráns; az *idős polgár* gyenge, ódivatú, magányos és gondterhelt (Cuddy & Fiske 7).

Egybevág ezzel, hogy az *ÉrtSz+* idős-mondatainak bő 20%-ában szerepel a nagymama (95 mondat), és csaknem 20%-ában szerepelnek beteg, önmagukat ellátni képtelen, magányos öregek, ide soroltam a betegség és tehetetlenség háttérben fenyegető szegénység motívumát tartalmazó példákat is (körülbelül 90 mondat, nem lehet éles határokat húzni). A két csoport kis részben átfedi egymást.

Először a nagymama és a nagyapa megjelenítését hasonlítom össze, ezután a mi „idős polgáraink” csoportján mutatom be a nők és a férfiak képeinek különbségét. Tekintélyes államférfi egyetlen példamondatban sem bukkant fel, hazai jelenünknek a legkevésbé sem tipikus szereplői tekintélyes koros államférfiük.⁸ A szellem, a tudás nagy öregei szerény számban előfordulnak, mint látni fogjuk: a nők kizárásával.

1.1. Nagymama és nagyapa⁹

Nagymamáról egyetlen negatív ítélet született, miszerint *diktátor volt a családjában*. Szerepét leginkább az summázza, hogy *ő tartja össze a családot*.

⁵ Megjelent: „A szótári ageizmus ellen: miért és hogyan?” *Modern Nyelvoktatás* 2016/1-2. 31-52.

⁶ A gyűjtés nem volt teljes mértékben következetes. A mondatot általában figyelmen kívül hagytam, ha kizárólag a nyugdíj említése vagy a számnévi címszó utalt az életkorra, kimaradt például: *Nyugdíjba ment a vincellér, elszaporodtak a seregélyek* és *Megérte a kilencvenet*. A *mama* szót tartalmazó példákat csak akkor vettem figyelembe, ha egyértelmű volt a ’nagymama’ jelentés. A *papa* megítélésem szerint mindig ’nagyapa’ jelentésben fordult elő.

⁷ A számok mindvégig kerekített értékek.

⁸ Két példamondat áll távoli rokonságban ezzel a kategóriával, egy nő és egy férfi: II. Erzsébet királynő és Bem apó. – A 460 mondatban több tulajdonnév nem fordul elő.

⁹ Ebben a részben *dajka*, *szüle*, illetve *apó*, *öregapám* és társaik mondatai minden esetben a szó ’nagyanya’, illetve ’nagyapa’ jelentéséhez tartozó példák.

1.1.1. Aki szeret és akit szeretnek

A nagymamának ez a két szerepe egyensúlyban van:

Mindig friss süteménnyel várja az unokáit: a dajka (a Vajdaságban) és az öreg szüle kaláccsal, fabéjas kaláccsal. Mindig kéjőn eléjük a házból, amikor megérkeznek. A töpörödött kis öregasszony aszott karjával magához szorítja rég látott unokáját. Nagymama ajnározza az unokáit. Felszabadít a házimunka alól, kiegészíti a zsebpénzt. Szörnyülködik, hogy az unokát otthon akarják hagyni egyedül. Amikor az édesanya nem ér rá, a mama mesél.

Csupán egyetlen mondatban kimerítették az unokák.

Az unoka tőle kér kenyeret; hozzá kíváncsozik; vagyódik utána, ha már betek óta nem látta; az ő védőszárnyai alá menekül a szülői harag elől; az új biciklijén hozzá karikázik; jól viseli magát nála; csöndben marad miatta (rá való tekintettel). Terítőt hurkol(hímez) neki; verses köszöntőt ír a születésnapjára. A felnőtt unoka a kisgyermek mellett a beteg nagymamáját is gondozza.

Egy mondatban az unoka oktalan beszédével ismételtlen megsérti a nagyanyját, és még egy mondat utal elítélendő viselkedésre: Még csak az hiányzik, hogy szemtelenkedjen is a nagymamájával!

Nagyapáról sokkal kevesebb szó esik, és az iránta érzett szeretetben több a ceremóniális elem, a felköszöntés motívuma:

Apó (nagyapa) egész délután az unokáival játszott. Nem baragudott, csak ógott-mógott, ha kisunokája szétbortá a szerszámait. Mesét mond.

Jubar sétabotot kap az unokáitól. Némapján felköszönti a család. A születésnapján családi ünnepség készül. Eljönnek a rokonok és ismerősök, valamint a régi munkahelyéről a kollégái.

Az elmúlást és az emlékezést inkább a nagymama idézi fel:

Tavaly halt meg; emléke örökké él az unokában; ellátogatnak a sírházhoz.

Az egyetlen idevágó nagyapa-mondat viszont ünnepélyesebb hangvételű:

Rábébredt a valóságra: nem láthatja többé elhunyt nagyapját.

1.1.2. A szimbolikus „bent”

Nagymama tevékenységének fő terepe a konyha és az udvar:

Vezeti a házat, mai szóval a háztartást.

Városszerte híres a konyhája; főzjtétől kerekedik az unokák arca. A lúd húsából finom levest készít, a húsvésvet laskával tálalja. Zsábjával is fűszerez. Amikor balat tisztít, a macskának adja az úszóbóllyagot. [!] Tésztát nyújt; kéitűnő pogácsát süt; lekváros és túrós derehlyét készít; unokája őrzi süteményének a receptjét. Málnából és ribizliből felejtethetlen

szirupot (azaz szörpöt) és lekvárt, birsből finom befőttet és birsalmasajtot készít. Ő vezényli a befőzést; nyáron húsz üveg kompótot tett el. Faluról kóstolót küld.

Tyúkokat tart, kendermagos tyúkjai is vannak, a kopasz nyakú a kedvence. Amikor tyúkot ültet, nemsokára kiscsibék lesznek. Kiskacsái is kikelnek, hiszen récéket is tart. Az udvaron tömi a libát.

Öntözi a kertet.

Régen is a háztartásban tevékenykedett:

Maga sütötte a kenyeret, szakajtóba adagolta a kenyértésztát. Még szappannal mosott, szenes vasalója volt. Tilóval törte meg a kender, hosszan fésülte a szálait a gerebennel.

Nagyapa életéből hiányoznak az ilyesfajta tevékenységek, őt a „bent” külső határán látjuk:

Ez a nagyapám pincéjéből való.

Sövényt elkerítette a kis telket; rózsát szemez a ház előtt.

Régen még fűtött a tanyán téglalap alakúra taposott tőzeggel.

Amikor nagymama végre leül, dolgozik tovább:

Félti a régi pulóvert, kesztyűt és pulóvert köt az unokájának.

Nagyapa üldögél és pihenget:

Nagyapa egyik kedvenc időtöltése a pipa tömése. Hosszasan pipál a tornácra. Az egyik fotelban szokott üldögélni. El szokott hóbiskolni a tévé előtt; elnyomja az álmot.

Nagymamának és nagyapának mindössze egy-egy aktívan pihentető tevékenységét látjuk, a különbség (sztereo)tipikusabb alig lehetne:

Nagyi kedvenc időtöltése a kézimunka.

Nagyapa régen detektoros verőt fabrikált magának.

Nagymama szűkebb környezetének is jut néhány mondat:

Szobájának berendezése régimódi, de nagyon kényelmes és barátságos. Drága, átlátszó porcelán teáscsészéit csak ünnepnapokon használja. Virágtartó dézsáit a falubeli öreg bodnárral csináltatta.

1.1.3. A szimbolikus „kint” csak a múltban

Nagymamáról nem tudjuk meg, hogy volt-e valaha ún. „dolgozó nő”. Egyetlen mondatban lép ki a szimbolikus „bent” világából:¹⁰

Nagyananyának mindig volt lovagja, aki elkísérte a bálba.

¹⁰ De lásd még az 1.1.5. pontot!

A nagyapák ehhez képest változatos életet éltek, nem maradt ki életükből a katonaság. Különböző világnézeteket vallottak, és mint a szellem embereire is emlékeznek rájuk az unokák:

Nagyapa kefekötő volt; műszaki tiszt volt a vasútnál; asztalosműhelyében négy legény dolgozott.

Repülő főhadnagy volt, a háborúban a légvédelemnél szolgált, megrokkant a háborúban.

Egyik a felsőház tagja volt. A másik meggyőződéses szocialista, a harmadik is nagy plebejus, akinek egész életében keményen kellett dolgoznia a megélhetésért.

Az egyik unoka a biológia tudását tisztelet a nagypapjában, a másik írói vénáját örökölte tőle.

1.1.4. Az egészségi állapot

A szótárban természetesen megjelenik a nagyszülők egészségének romlása. Nagymamának konkrét bajai vannak:

Fáj a lába, nehézkésen mozog. Nehezen áll föl a fofából. Olyan gyöngye, hogy alig bírja lehúzni a mamuszékát (posztóból készült csizmáját). Nagyotball. Operálták az epéjét, betegeskedik a szíve.

Nagyapáról kevés a konkrétum; fontosabb, hogy őt fokozott kímélet illeti:

Nagyapát szürke hályoggal műtötték. A papát kórházba vitték.

Ne bolygasd folyton szegény nagypapádat! Légy tekintettel beteg nagypapádra!

Egy panaszmentes nagyfi mondata egészségtelen sztereotíp állapotra adja mosolygó áldását:

Nagymamája egy helyes kövér néni.

1.1.5. Ismeretek, tudás, tanulás

Nagymama sok népmesét és magyar nótát ismer.

Nagyapáról „kint” és a múltban már láttunk pozitív képeket. A jelen szerényebb, de megjelennek tanultságra utaló picike jelek:

A tréfás nagyapa mindig vicceket mesél. Öregapám szívesen mesélt a gyerekekorról.

Nagyapa esténként könyvet olvas. Gyakran idéz példákat a rómaiak historiájából.

A szótárban egyedül ezen a téren csattan az ostor. Egy remek példamondatban a nagyfi az életkorával dacolva kilép a „bent” világából:

A nagymama is elvégezt egy alapfokú számítógép-kezelői tanfolyamot.

miközben még ennél is meglepőbb módon:

Nagyapa nem ért a számítógépekhez.

1.1.6. Tárgyi emlékek

Nehéz eldönteni, hogy nagymama régi tárgyai a „bent” világát, a nagyapához tartozók pedig inkább a „kint” világát idézik-e. Lehet, hogy ezt csak saját sztereotípiáink láttatják velünk.

Nagymamára emlékeztet

egy kazetta, amelyben az ékszerait tartotta; egy gyönyörű régi nyakraváló (nyaklánc); az olvasója; egy plébából készült régi doboz. Egy szilva komódot is örökölt tőle az unokája.

Nagyapa

hagyatékában volt egy értékes könyv is; pápaszemét az almáriumon tartotta; a képén ferencjókában feszít; őrzik a csikóbőrös kulacsát, a mundérját és a díszmagyarját, amelyen már rongyos a vitézkötés.

1.1.7. Nagymama gyengéje, nagyapa kedvence

Mint cseppben a tenger, úgy tükröződik néha a szótárírók gondolatársításában a társadalom megkövesedett értékrendje. Egészen biztos, hogy senki nem *akarta* a következő szembenállást.

Nagymamának „gyengéje” van, a mondatban szerető *megbocsátás bujkál*:

A *nagymama gyengéje* a fagyalt.

Nagyapának kedvence és tiszteletben tartott étkezési szokásai vannak:

Nagyapa kedvence a kisüsti szilva. Reggelire paprikás szalonnát eszik; ebéd előtt kér egy kis töményt; a vasárnapi ebéd után mindig keserűt iszik.

1.1.8. A nagymama kitüntetett szerepe

A nagymama gyakori szerepeltetése természetes egy olyan szótárban, amely igyekszik az idősek tiszteletére nevelni a tizenéveseket, akiknek még jobbára élnek a nagyszülei. Az *ÉrtSz+* nagyija azonban sokkal gyakrabban jelenik meg annál, ami pozitív érzelmi kötődéseinkből természetesen adódna.

Egy korábbi munkám során már feltűnt, hogy míg az 1950-es években készült *ÉrtSz.* szerkesztői az otthont és a háztartást idéző példamondataikban az anyát, az asszonyt, a feleséget szerepeltették, ezzel szemben fél évszázaddal később, a rendszerváltást követő két diákszótárunkban¹¹ a témakör mondatainak nagyobbik felében az otthont a nagymama képviseli (Szöllősy 109-11). Ha ekkora változás alapvetően a nők társadalmi szerepeinek a változásából fakad, akkor ezen nagyon el kell gondolkodnunk.

Csakhogy a nagymama olyan mondatokban is megjelenik, amelyekben áttételesen sem járul hozzá a címszó jelentésének vagy használatának az illusztrálásához (ami voltaképpen az eddig idézett mondatok jó részére is igaz):

¹¹ Lásd még: *KDSz* = Grétsy László és Kemény Gábor, szerk. 1992. *Képes diákszótár*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Gyümölcsoltókor vidékre utazunk a nagymamáékhoz. Vidd hírül a nagymamáéknak, hogy hamarosan meglátogatom őket! Jártam a nagymamánál tegnap este. Kijelentettük a nővéremet, mert átköltözik a nagymamához. A faluban a legszeleső ház a nagymamámé. Nagymamáék házának hosszú tornáca van.

A nagymama ilyenkor pusztán a szócikkíró mentsvára, és a legkevésbé sem tehet róla, ha a segítségével született példa nem szolgálja a célját. A mentsvár-szerep gyakorisága sem lehet véletlen, de ezen a ponton alighanem a szociológusoknak kell átadnunk a szót.

A szótárban 95 nagymama-mondattal szemben csak 50 nagyapa-mondat található, ám nagyapához gyakrabban kapcsolódik a tágas és színes külvilág érzete,¹² míg nagymama képeinek színeit főleg a baromfiudvar lakóinak tarkasága és a konyha produktumainak (nem megvetendő!) sokfélesége adja. Nagymamához a szeretet, nagyapához a tisztelet motívuma kötődik erősebben. Ezekben a megállapításokban azonban sok a szubjektív elem, hiszen már a vizsgálati szempontok megfogalmazását is nehéz függetleníteni az önmagunkban menthetetlenül rögződött sztereotípiáktól.

1.2. Az idős polgár¹³

1.2.1. Az egészségi állapot, a megjelenés

(a) A fizikai öregedés, különösen a megnehezült mozgás és a romló egészségi állapot jelenségei mindkét nemet érintik.

A nőkről kevesebb szó esik:

Az idős asszony rozoga, alig tud valamit tenni; hajlott és egyre görbül a háta; fáj a keresztcsontja. Töppördött; a hajdani bálkirálynő ráncos anyókévé töppedt.

A férfiakról több képet és kellemetlenebb képeket látunk:

Az öregember arcán és nyakán rémes bibircsókák nőnek; a keze durva, göcsörtös; fájó csontjait tapogatja; beteg és a tabák sem izlik már; kebes vénember lett; roskátag aggastyánként totyog a bolt felé; a vén trotli már csak a ház körül totyog; a totyakos és trottyos öregember csak csoszog, a bot tusát szorogatja, alig tud már járni. Bénán ül a padon. A tehetetlen öregember látványa heves lelkifurdalást okoz. Végül a szegény öregot szejl éri.

Az idős nő az idevágó sztereotípa szerint bőbeszédűen panaszkodik: *amikor az egészsége után érdeklődünk, egész litániával válaszol.*

A férfi visszafogottabb, csak rosszkezdűen brummog.

¹² Egy-egy (fentebb nem idézett) mondatban tösgyökeres angol volt, illetve nem beszélt magyarul, csak svábul.

¹³ A nagymama-mondatok és nagyapa-mondatok ebben a részben nem ismétlődnek.

(b) A nő még távolról sem öreg, már megjegyzéssel illetik külsejének a korral járó változását, a „hervadás” csakis nőről szólhat. A változásnak ellenálló igyekezet elismeréssel kísért meglepetést kelt:

Már nem olyan szép, ő is hervad. Bámulatos, ahogy tartja magát a feleséged!

A másik nemet vitathatatlanul vonzó ereje csak idős férfinak van, a „még ma is” szavakból tudható, hogy nem fiatal már:

Az össz férfi még ma is megdobogtatja a női szíveket.

(c) Az öltözet erősen befolyásolja a megjelenést. A szegénység idős nőhöz társul, lásd **1.2.2. (a)** is. A kritizáló második mondat szintén csak nőről szólhat, férfiről ugyanezt másképpen fogalmaznánk meg, ha egyáltalán eszünkbe jutna az adott jelentéshez férfi-példát alkalmazni:

Szegény öregasszony rongyokban jár. Kificamodott az izlése, hatvanévesen rikító ruhákban kezdett járni.

Az öreg tanár viselete inkább tényközlés, mint kritika, a másik úr pedig elegánsnak tűnik:

Öreg tanárunk csupa ódivatú holmit hord. Az idős úr sötét öltönyt és pubakalapot viselt.

1.2.2. Az életkörülmények

(a) A szegénység és az egyedüllét motívumával csak nők esetében találkozunk:

A szegény öreg néni a falu végén egy viskóban lakik. Az anyóka rőzsét gyűjt az erdőben, a másik anyó a kemence padkáján melegedik. A bába, erdélyi idős asszony, egyedül él.

Az özvegyasszony a nyugdíjából tengődik, nehezen él a kevés özvegyi nyugdíjból. A lakásában lépni sem lehet a sok lomtól. Amikor napok óta nem reagál se csengetésre, se dörömbölésre, rátörlik az ajtót.

Pozitív életkörülményekre mindössze egy-egy nő-mondat és férfi-mondat utal, de inkább a tartalmuk szokatlansága tűnik fel:

Az idős hölgy kedvtelésből ölebeket tart.

Feltűnést keltett, hogy az idős történelemtanár vadonatúj sportkocsin érkezett az estélyre.

(b) Az idős nő többféle segítségre szorul:

A figyelmes fiatalember átadja ülőhelyét a néninek. Valaki segíteni fog neki, kisegítik a kocsiból. Az össz matrónát kétfelől is támogatják. Felemelik a nénit, aki elcsúszott a jeges úton. Az idős asszonyon jólelkű szomszédok könyörületből segítenek.

Az idős férfi csak helyet kap:

Az idős úrnak helyet adnak, átengedik neki az ülőhelyet.

(c) Áldozati szerepben, ismét az idevágó sztereotípiának megfelelően, a nők jelennek meg:

A gyalogos nénit elüti egy motoros; az idős asszonyt leütötték és elvették a pénztárcáját; a szegény kis öregasszony pénztárcáját ellopták, ezért óbégat.

1.2.3. A megőrzött aktivitás

A valamilyen formában még aktív idősök között a férfiak presztízsebb tevékenységeket űznek:

Egy ősz hajú, mosolygós néni a pult mögött ül a sarki árudában, a másik öreg bútor a jegypénztárban. Egy idős hölgytől valaki zongoraórákat vesz.

Az öreg hajós megküzdött a hatalmas bálnával; az öreg orvos negyven éve gyógyítja a betegeket; egy idős professzor irányítja a katedrát; egy ősz pátriárka áldását adja a csatába indulókra. Az öreg színesz szaval, bár régiesen, ághva adja elő a verset.

1.2.4. A mentális állapot

Az előző pontban szereplő „aktív” férfiak mondatai áttételesen tájékoztattak a mentális állapotról is. Az itt következő példák sokkal közvetlenebb módon szólnak róla.

(a) Az idős nők esetében csak negatív motívumokkal találkozunk, az ún. idős kori leépüléssel azonban nem:

Bugyuta, hiedelmeket őrző és vajákos fiatalító szert javalló öregasszonyok.

(b) A férfiakról sokkal több képet kapunk, széles skálát a szenilitástól a bölcsességig.

Egyértelműen negatív motívumok:

Aggastyán kora ellenére sem jött meg az esze; agyalágyult vénember; a szenilis öregúr kétszer vette be egymás után a gyógyszerét; a falu bolondja egy üvegfogyott sánta bácsi.

Szelidebb negatív motívumok:

Nagy ákombákomokkal író öregember; vén vaskalapos földrajztanár; a maradi öregúr nem járult hozzá a lakás korszerűsítéséhez; a küssé már szenilis tanár elvesztette a presztízsét.

A szellemi aktivitás pozitív elemeit is tartalmazó mondatok:

Az öregurat szeretik a társaságban, mert mindig szívesen bókol a hölgyeknek. Nagy kuruc az öreg, mindig azt szidja, aki hatalmon van. Nagy góbé az öreg, mindenkit megréval. Nagy huncut az öreg! Nagy kópé az öreg!

Egyértelműen pozitív motívumok, a bölcsesség tisztelete:

A rég külföldön élő tudós ékes magyarsággal beszél; az idős professzor a testület tiszteletbeli tagja lesz; tisztelet övezi a bölcs aggastyánokat; gyakran kikérik a bölcs

öregember véleményét; a falu vénei tapasztalt, bölcs vezetők voltak; a vének tanácsa döntött a törzs sorsáról.

1.2.5. A múlt képei

Teljes párhuzam mutatkozik **1.1.3.** tartalmával.

Egyetlen mondat szól nőről, ott a hajdani lovag, itt a hajdani szépség emlékével; azonos a bál motívuma:

A hajdani báلكirálynő ráncos anyókévé tőppedt.

Két mondat szól férfiembernek a munkásságáról: csak a második egyértelmű dicséret, de hajlunk rá, hogy az első is annak értsük. És melyikünk meri tagadni, hogy a harmadik mondatban is van csipetnyi elismerés?

Idős kutató egész életét a naiu eposzok tanulmányozásának szentelte. A hetvenéves író élete során több remekművet alkotott.

Nagy kan volt az öreg, folyton az asszonyok után járt.

1.2.6. Derűs képek

Az idős nők alig idéznek fel derűs látványt (talán **1.1.4.** túlsúlyos nagymamája és **1.2.3.** elárúsító nénije), néhány idős férfi viszont igen. A tisztes jelző önmagában viszonylag derűsre és pozitívra festi a képet:

Kedélyes öregúr; pödrü a bajuszát; a kertjében szívesen dolgozó veterán bányász; a gyerekeknek mesélő öreg negyennyolcas honvéd. — Egy tisztes öreg pihent a tölgyfa árnyékában. Botra támaszkodva egy tisztes aggastyán közeledik.

1.2.7. A kellemetlen idős ember

A következő mondatok hozzátartoznak az idősek képének teljességéhez, de alapvetően nem a szócikkírók véleményét tükrözik. Az aláhúzott szótári címszavak, többnyire a vén jelzővel együtt, a magyar nyelv eszközei a kellemetlen idős ember jelölésére.

(a) Az idős nő csúnya, képmutató, veszekedős, nem áll be a szája, nem szereti a gyerekeket:

Rusnya vénasszony; riasztó, éles hangon sivítve kiabál. Ajtatos és szemforgató. Banya, boszorkány, vén csoroszló, vén szipirtó, vén satrafa: nem hagynak nyugtot, mindenkibe belekötnek. A kedves fiatal nőtől házsártos pletyka vénasszony lett; szőszátyár. Vén szatyor, vasorrú bába: szűdja és ijesztgeti a gyerekeket.

Az idős férfi ritkábban mutat hasonló tulajdonságokat:

Mogorva öregúr; rideg vénember, vén krampusz, nem szereti és ijesztgeti a gyerekeket; nagy pletyka.

(b) A (rosszra használt) furfang, ész, tudás, valamint a pénzsóvárság csak férfiaknál jelentkezik:

*Vén kétkulacos; vén róka; nagy szélhámos; nagy kupec; mindenkit becsapó vén zsinány.
Vén gazember.*

Vén uzsorás, zsigori vénember.

(c) Akadnak idős férfiak, akik éhesek még a fiatal nőre; a szerelemre éhes vénasszonyoktól a szótár szerencsésen megkíméli fiatal olvasóit:

Vénülő trubadúr, vén kéjenc, vén kujon, vén kecske.

1.3. A tudás nagy öregjei

Az összesen 12+1 példa nem helyettesíti a szociálpszichológusok által azonosított harmadik csoportot, a szótárból (és a valóságunkból) hiányzó idős államférfiakat. Mégis érdemes együtt látni őket, hogy kitűnjék: ebben a kategóriában egyértelműen nőről szóló mondat nem született.

Négy mondat a címszóból adódóan szól tiszteletben tartott férfiokról:

Tisztelettel övezik a bölcs aggastyánokat.

Az ősz pátriárka áldását adta a csatába indulókra.

A falu vénéi a patriarchális közösség tapasztalt, bölcs vezetői voltak.

A vének tanácsa döntött a törzs sorsáról.

Nyolc mondat szólhatott volna értelmiségi, tudós, művész vagy egyszerűen bölcs idős nőről is (sőt az első mondat kivételével egészen más példák is születhettek volna) az adott címszó használatának illusztrálására:

A konferenciát egy idős akadémikus nyitotta meg.

Az évtizedek óta külföldön élő tudós ékes magyarsággal fejezte ki magát.

Az öreg orvos már negyven éve gyógyítja a betegeket.

Az idős professzor irányítja a katedrát.

Az idős kutató egész életét a nain eposzok tanulmányozásának szentelte.

A most hetvenéves író élete során több remekművet alkotott.

A testület tiszteletbeli tagjának választotta az idős professzort.

Gyakran kikéri a véleményét, hiszen bölcs öregember.

A többes számba beleférnek a nők, de jellemzően nem ők jutnak az eszünkbe:

Az előadáson megjelentek a nyelvtudomány nagy öregjei is.

2. Szexizmus és ageizmus a szótárakban¹⁴

A lexikográfusokban világszerte csak lassan tudatosodik a szexizmus és még lassabban az ageizmus kerülésének követelménye (Moon 2014).

2.1. A szótári sztereotípiák veszélye

Ahol az értelmező szótár forgatása megszokott tevékenység (különösen angol nyelvterületen), erről nincs mit beszélni: a szakirodalom szóra sem érdemes trivialisnak tekinti, hogy a sztereotípiák kártékony hatása kumulálódik. A mi kultúránkban nem szokás szótárt olvasgatni, még egy-egy ismeretlen szavunk kedvéért is ritkán nyúlunk értelmező szótár után.¹⁵ A szociálpszichológusok szigorú kísérletei nyomán azonban tudjuk, hogy egy-egy véletlenszerűen olvasott sztereotíp mondatnak is meglehetősen káros hatása lehet, amelynek ráadásul nem vagyunk a tudatában (Szöllősy 14-7). A sztereotípiákat, előítéleteket erősítő megnyilvánulásokat nem szabadna beengedni a szótárainkba.

Az ageizmus legmeglepőbb sajátossága tudat alatti működésének ereje. A diszkriminációkkal sújtott csoportok közül az idősek csoportjába (szomorú kivételektől eltekintve) végül mindnyájan beletartozunk, ennek ellenére az időseket tipikusan negatívan ítéljük meg: az ageizmus rettegett későbbi önmagunkat sújtó előítélet (Nelson 2005; 2011). Sokszor nem is gondolunk rá, hogy sztereotípiákat vagy előítéleteket hallunk vagy fogalmazunk meg, az állításokat egyszerű igazságként kezeljük (Nelson 2011: 40). Tudatos negatív véleményünknel még negatívabbak a tudat alatt működő sztereotípiáink és előítéleteink; az ún. implicit ageizmusunk rendkívül erős. (Levy & Banaji 53-7)

¹⁴A példamondatokon kívül a szótári szexizmus (és részben az ageizmus is) a szócikkek három további adatelemében jelentkezhet: (a1) A *címszavak* megválogatása komoly gondot okozhat azoknak a nyelveknek a szótáraiban, amelyekben önálló szavak jelölik például a foglalkozások férfi és női képviselőit; ebben a tekintetben a magyar szótárírók szerencsés helyzetben vannak. (a2) Egyetlen címszót/szócikket sem lehet mellőzni *kizárólag* azért, mert sértő bármilyen csoportra nézve, tehát a prosztituáltat vagy a kellemetlen idős nő jelölő szavaink hosszú sorát sem, ha a szótár terjedelme, célja stb. megengedi őket (a gyerekasztárak lehetnek kivételek). Ha egy szó használata durva, sértő stb., a szótárnak figyelmeztetnie kell rá az olvasót. (b) A *szócikkek* *szövegének* követnie kell az általánosan érvényes normákat. Értelmező szótáraink például kötelesek regisztrálni azt a nyelvi tényt, hogy az *ember* a magyar nyelvben 'férfi' jelentésben is használatos, de durva (sajnos létező, nyomtatásban megjelent) szerkesztői hiba egy szó jelentésének értelmezésében: „... *ilyen ember vagy asszony*”. (c) Ha a szótár képeket is tartalmaz, az *illusztrációk* szexizmusa és ageizmusa külön elemzést igényel.

¹⁵ A neten könnyen hozzáférhető szótáraktól várható radikális változás.

2.2. Védekezés a sztereotípiák ellen

A szexizmus és ageizmus elleni védekezés kézenfekvő eszköze lenne, hogy a szótár kerülje az ilyen megnyilvánulásokat. Úgy gondolnánk, hogy a szótárhasználó egyszerűen minél kevesebb negatív sztereotípiával és minél több pozitív üzenetű példamondattal találkozzon, a valóság idealizálása nélkül. A szociálpszichológiából azonban ma már tudjuk, hogy a pozitív momentumok sulykolásának a hatása meglepően szerény (Levy & Banaji 58, Nelson 2005: 215). A lényeges különbség a hatás nyilvánvaló (explicit) volta és a tudatunk alatt megbújó, rejtőzködő (implicit) természete között van.¹⁶ A tudat alatti hatások mindig erősebbek, tehát a legcélravezetőbbek a rejtett pozitív hatások, mert ezek tudat alatt, a megkövesedett negatív sztereotípiák megkerülésével képesek hatni. (Vö. Levy 206-7, Levy & Banaji 58-60)

(a) A legjobb megoldások idős embert mutatnak egy rendszerint fiatal idéző szerepben, illetve fiatal egy rendszerint idős embert idéző képen, és/vagy felcserélik a női és férfi szerepeket. Az ilyen mondatok tudat alatt bombázzák negatív sztereotípiáinkat:

A figyelmes fiatalember átadta ülőhelyét a néninek. → A figyelmes öregúr átadta ülőhelyét a várandós asszonykának.¹⁷

(b) Példák az összefonódott szexizmus és ageizmus kiiktatására:

A gyalogos nénit elütötte a motoros fiatalember. → A járdán biciklizők gyakran idegesítik a gyalogos járókelőket.

Az a szegény kis öregasszony azért óbéogat, mert ellopták a pénztárcáját. → Ilyen nagy gyerek már ne óbéogasson!

A szószátyár vénasszonytól nagyon nehéz szabadulni. → A szószátyár vendégtől nagyon nehezen szabadultunk.

(c) Szerencsések a nemet homályba burkoló és ezzel legalább a szexizmust kizáró idős-mondatok:

Nézd meg, kisunokám, mit jelez a mobiltelefon, én buta vagyok az ilyen modern dolgokhoz. Vigasztalóan cirógatta hüppögő unokáját. Bekereteztette a gyémántdiplomáját. Egész nap a konyhában matatott. Ahogy öregedett, kevésbé bírta a munkát.

(d) Példa az ageizmus kiiktatására:

¹⁶ Lásd Columbo kaviáros epizódját a filmbe észrevehetetlenül bevágott fényképekkel.

¹⁷ Ha a sztereotípiák kiiktatása túlságosan atipikus képet eredményez, a példamondat lexikográfiai szempontból alkalmatlanná válhat, mert nem illusztrálja elég kézenfekvően a címszó használatát (Szöllősy 120-7). Ebben a példában a kismamának átadott hely annyira tipikus helyzetet idéz fel, hogy a *fiatalembert öregúrra* lehet cserélni.

Idős korában gyengén látott és ballott. → Hatéves korában, az iskolában derült ki, hogy gyengén lát.

2.3. A példamondat-paradoxon

Vizsgáljunk meg két-két durva ageista mondatot idős nőkről és idős férfiakról:

Mit akar itt már megint ez a vén skatulya? Mit akar itt ez a vén tarisznya?

Mit akar itt ez a vén kappan? Mit akar itt ez a vén szivar?

Ezeket a tipikus „Mit akar itt...” szókapcsolatos mondatokat a beszélők részéről egyértelműen csakis elítélni lehet. Ugyanakkor el kell ismerni, hogy a címszó használatának illusztrálására tökéletes példák.

Hasonló kategóriát képviselnek:

Egy egész litániával válaszolt az öreg néni, amikor egészsége után érdeklődtünk.

Az öregember arca és nyaka tele van barna és vörös bibircsókokkal, némelyiken szőr is nő.

Mindkét mondat olyan pontosan érzékelteti a címszó által felidézett képet, hogy nem kifogásolhatók, sőt nagyszerűnek kell minősíteni őket annak ellenére, hogy a bőbeszédűen panaszkodós öregasszonynak, illetve az öregség visszataszító testi tüneteinek sztereotípiáját sulykolják.

A lexikográfia hagyományos erős ajánlása, hogy a példamondat mondjon el a címszóval jelölt *fogalom*ról olyan ismereteket, amelyek a szó *jelentésének* leírásába nem tartoznak (vagy esetleg nem férnek) bele. Amikor ezzel az elvvel ellentmondásba kerül a szexista és ageista elemek (és általában a haszontalan sztereotípiák) elkerülésének elve, akkor a *példamondat-paradoxon* jelenségével állunk szemben.

*

Összefoglalásul

Az idős nők és az idős férfiak szótári képe az *ÉrtSz+* diákszótárban többnyire a megszokott sztereotípiákat tartalmazó, megrögzött általánosításokat tovább hagyományozó példamondatokból bontakozik ki. A példákat a szócikkírók alkották, de az eredmény nem az ő kizárólagos felelősségük: egyrészt mert eddig igen kevés munka hívta fel a figyelmüket a szótári szexizmus kerülésére, az ageizmus kerülése pedig ennek a szótárnak a készítése idején még ismeretlen kíváncsúság volt; másrészt mert a szótárak törvényszerűen nagy erővel tükrözik saját koruk általánosan érvényes értékvilágát.

A *szociálpszichológia* kemény érvekkel szolgál a szótári sztereotípiák ellen, a *lexikográfia* viszont nem ritkán igényli az alkalmazásukat. A két terület

ismereteinek együttes figyelembevételével az *interdiszciplinaritás* új megnyilvánulása. Ha a szótárak szexizmusa és ageizmusa ellen sikeresen akarunk fellépni, az eddigieknél alaposabban át kell gondolnunk a „jó szótári példamondat” egymásnak részben ellentmondó ismérveit, de legalábbis tudatosítanunk kell ezeket az ellentmondásokat. Ha a szócikkírók ügyelnek a fölösleges sztereotípiák elkerülésére, a diszkriminált társadalmi csoportok érdekeinek védelmezői pedig a szótári szempontok ismeretében akkor kiáltanak farkast, amikor az valóban indokolt, jobb szótárakra és megalapozottabb, eredményesebb érdekvédelemre számíthatunk.

Felhasznált irodalom

- Béjoint, Henri. 2000. *Modern lexicography: an introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Cuddy, Amy J. C. & Susan T. Fiske. 2004. „Doddering but Dear: Process, Content, and Function in Stereotyping of Older Persons.” In Todd D. Nelson (ed) *Ageism. Stereotyping and Prejudice against Older Persons*. Cambridge, MA: MIT Press., 3-26.
- Dubicsinszkij, V. V. [Дубичинский, В. В.]. 1998. *Teoreticeszkaja i prakticeszkaja lekszikografija [Теоретическая и практическая лексикография]*. Wien & Charkov: Gesellschaft zur Förderung Slawistischer Studien.
- Levy, Becca R. 2003. „Mind Matters: Cognitive and Physical Effects of Aging Stereotypes.” *Journal of Gerontology: Psychological Sciences* 58B (4): 203-11.
- Levy, Becca R. & Mahzarin R. Banaji, 2004. „Implicit Ageism.” In Todd D. Nelson (ed) *Ageism. Stereotyping and Prejudice against Older Persons*. Cambridge, MA: MIT Press., 49-75.
- Moon, Rosamund. 2014. „[Meanings, Ideologies, and Learners' Dictionaries](#).” In Abel, Andrea, Chiara Vettori & Natascia Ralli (eds) *Proceedings of the XVI EURALEX International Congress: The User in Focus*. 15-19 July 2014, Bolzano/Bozen. 85-105. Letöltés: 2014-09-30.
- Nelson, Todd D. 2005. „Prejudice Against Our Feared Future Self.” *Journal of Social Issues* 61 (2): 207-21.
- Nelson, Todd D. 2011. „Ageism: The Strange Case of Prejudice Against the Older You.” In Wiener, Richard L. & Steven L. Willborn (eds) *Disability and Aging Discrimination*. New York: Springer, 37-47.

- Pajzs Júlia. 2009. „Szótár és társadalom.” In Fábíán Zsuzsanna (szerk.) *Szótárírás és szótárírók* (Lexikográfiai füzetek 4.). Budapest: Akadémiai Kiadó, 81-96.
- Szöllősy Éva. 2015. *A férfiak és a nők képe modern értelmező szótárainkban*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.